[illegible]

5129

история

1916 жылдагы көтөрүлүш

([illegible])

ПАПКА ДЛЯ БУМАГ

5129

125
29/IX-62

Акт

Зав. [illegible]

1962 года 24 дня сентября мы нижеподписавшиеся комиссия института истории АН Кирг. ССР в составе ученого секретаря Шерданова Ш.Т., зав. сектора истории досоветского периода Илебаева С. и сотрудника сектора Джамангараева А. составили настоящий акт в том, что в 1962 году пенсионер Абдурахманов Ибрай передал рукопись на киргизском языке в объеме 47 стр. В ней содержатся воспоминания участников восстания 1916 года в Киргизии. По отзыву научного сотрудника института и исследователя восстания 1916 года т. Усенбаева К. (прилагается) рукопись содержит ценные материалы, которые могут быть использованы исследователями

Поэтому Комиссия считает
нужным приобрести рукопись Абдурахманова определив её объём (в) одного
печатного листа на сумму
тридцать (30) рублей
в чем подписываемся.

1) [illegible]
2) [illegible]
3) Джамал

Краткий отзыв

На рукопись Ибрая Абдырахманова „1916-жыл".
Объем 47 рукописных страниц. На киргизском языке.
Автор данной рукописи являлся участником восстания 1916 года, в Киргизии. В названной рукописи он излагает своих личных наблюдений накануне и период восстания 1916 г. на севере Киргизии. В ней говорится ~~когда~~ также о тяжелом положении повстанцев-киргизов в Китай куда они бежали после поражения восстания. В рукописи нашли отражение и трудности, испытываемые беженцам по пути в Китай и обратно на родину. Таким образом рецензируемая рукопись ~~что~~ является воспоминанием очевидца и участника восстания 1916 г. в Киргизии. Она как материал ~~исходящий~~ т.е. как источник исходящий с самого участника этого выступления представляет значительный научный интерес. Её желательно бы приобрести для использования при изучении истории Киргизии в начале XIX века, частности восстания киргизов 1916 года.

24/VIII 1962 года [signature]

На основании рецензии Исполнителя темы считаю целесообразным приобрести в фонд [illegible]
17/IX-62 Зав. истории [illegible]

Институт языка, литературы и истории
Отдел рукописей
Инв. № 5129
2/X 1962 год
Кир. ФАН СССР гор. Фрунзе

ТЕТРАДЬ

16-жыл.

16-жылдын көтөрүлүшү.

1.

Мен 16-жылкы көтөрүлүштүн жана башка себеби.

себебин өз көзүм көргөнмүн. Мен 1888-жылы ысык-көлдүн жети-өгүз районунун, чыракташ-лында, ортодой кандай болушунда туулум, жети жашымда айылдагы бала окуткан молдолордон окуп кат сабатсыздыгымдан [illegible] лык жайгондон кийин Пржевальскидеги 7 жылдык мектебине кирип окуп, 1905-жылы бүтүрүп, жети-өгүздө жаңыча ачылган 1-баскыч мектептин мугалими болдум.

Ысык-көл айланасында Покровка (Кызыл-суу) Ак-суу, Түп, Байсоорун деген жака орус селолору болгон. Жер, суу кыргыздардын колдорунда турган. 1900-жылдардан баштап ал арасына дуу болгон иштер сөздөр араандап жатыла баштады:

Россиядан орустар көп көчүп келип ысык-

кылдын түз жерлерин алат экен. Кыргыздарды тоо, таштарга айдап салат экен деп.

1906-жылдан баштап жер алчаачулук маластыр келип жерди алмай кирипишти. Кыргыздар ата коныш жерди биз бербейбиз деп айтышса да, жылда бастан ар түрдүү ордуларга казак желектерди сибирьден көчүрүп келингендерди отургуза баштады. Көчүп келгендер айбат кылыштактарды салып киришишти. Түз жерден токойлуудагы жерди кыргызга калтырбастан тоо, таштарга сүрүп салышты. Кыргыздар жер суусун тепселүүдөн калды акылга бирда сыйбаган тескеиздиктер корүнүп турду. Кыш-тылы күндөрүндө жерди тебелеп койдуп кыргыздын торт аяктуу малдарын орустар короолоруна камап алышып, өздөрү айткан акчаны алып кайтып

болоттун бери турушту. Ат, огуз, койло-
рун жоголдуудей ариза берсе баалары ко-
юлуп болушка буйругу чыккан түштүгүнө
чыккан салкын тоолотун кыргыздары
жаныш алып турулду. Эс уурусун кар-
малап алган жерлери жок. Адамгерчи-
ликке сайкыган зомбулук иштер жүрүп
турду. Жоголтуусун деп доктурган мал-
дарын тологан чыкысыдар арасындасы.
Кыргыздар тоо, таштарга качышып,
карагайлардын арасында, доң, коорларга
айдаган аз уйлөрүн жана акчалардин
шаардагы кушкестерге тогуп бери
турушту. Ал кушкестерден кейинки-
көчөк, чай-чамек алышкан. Тийке
сингген кезей болуп, бир сингерайка,
саарга бирдейге жетишей гаянтырып
калышты. Баштагыдай конок кузо-
туу бир, бирлердин урматтоодеген

болунбай калып, элдин салты жоюлду.
жаңы келген комиссиялар кыштак-
тардагы кемчилиги салып, бактары дүңкүр
түшүп, төрт түлүк малдары аралан-
дап өсүп жалбаган бай болушту.
кедейленген кыргыздар комиссиялерге
баштагыдай сала кирилиши малай бо-
луп калышты.

Бул убактарда кыргыздардын да көздөрүдө
бир канча ачылып, оң, солду таанып,
дүнүйөдөн кабардар болуп, газета, журнал-
дар окуп калгандарда болгон. жетиөгүз-
дө молдо Тагай Байболотов деген эң би-
лимдүү киши болуп, Россияда чыккан
жаңыча китептер, газета, журналдардын
бардыгын алып жана окуп турган.
жаңычадан азда болсо кабардар болгон
биз сыяктуу жаштарда жетилишти,
аларда газета, журналдарды окуп туруш-
кан. татарлар менен байланышы жак

болуп турулду.

мындай деп айтылган турулду. Аме-
рика жакка ташылганда европадан бар-
ган актар түрдүү жолдор менен жер-
гиликтүү калкты бүтүрүп, жерле-
рин басыптуп алып алышкан. Эми
Кыргыздар нагыз ошол сыяктуу ка-
лышары анык. Эми булганча атуу-
лар болот, ун добустан бүйрүгүна ма-
кул керек!

мурун орношкондорду сары орус,
жаңы келгендерди кара орус деп айтыл-
ла башталды. Бул кара орус жаңы
койбайтко деп жоорап турушту.
Эл бийлеген манаптар, чоңбайлар
Текес (Жунгарияга) көчө башта-
ды. Текеске кетем десе кум
деп оксмой тарабынан колдоруна
уруксат кагаз берилип турулду.

Ысык-Көлдүн чыгышы жана күнгөй тарабындагы

курманжу, түп, кеу-чуу болуштарынан көп кишилер Текеске көчүп кетишти. Жети-өгүз болушундагы доолос элинин манабы Чекирдин уулу Нурмамбай болушу, жууку болушу жолдош элинен момойдун сарты деген манап, Тоң болушу кыдык элинин чоң манабы Саке деген 1914-жылы 100 үйлүүсү менен Текеске кетишти. Түргөн болушу, арык элинин эң манабы Кыдыр Кулжадагы Кытай жаңжуңуна жашырын барып 2500 үйлүү элим менен келетинмин деп өтүнсө, жаңжуң кабыл кылбай 100 үй менен кел деп айтып бара албай калды. Кыдыр Байсарыев жашы убагында 20 жылдар катаранан болуш болуп чарчаганда токтоткон киши болгон. 1913-жылы Романовдордун 300 жылдык падышалык юбилейине барып 6-орундун медалын алган.

шабдандын балдарга өзүнө карашытуусо
чылуу менен Ат-Башыга көчүп ке-
лүүгө даярданып жатканда 14-жылкы
бирин согуш болуп калат.
Ысык-Көл бетине тура албай үч-тур-
ган тарыхка биринде кеткендер бол-
ду. Жаңы келген кара орустар мурун-
ку орустардан абдан коркуп турушту.
„Булар кайдан келишти, заманта-
рыс мак болду, бизге кыргыз эле жак-
шы эле!" деп айтышып турушту.
Жаңы көчүп келгендердин тентек-
тиктери чектен ташып арасындагы
кыргыздар уруу-согуу...
Биздин жалкалбыз жаңы келген орус-
тун жеринин четине барып кал-
ганда Атасы Абдрахман бир кишини
эрчитип алып барып жалкансы
күбалай качып жоногондо артынан

мылтык менен айкылап кубалап, ба-
шындагы төбөтейлерин кийип, жал-
кынайдан куткарып келди. Андан
мурунку жолу жерине түшүп
калып айткан акчаны бергенбиз.
ошондо ок тийип өлсө урак сиз
болору анык эле. Анан тоого кача кач-
тык. Тоонун жайлуу орундарына бал
челек (омарта) орнотуп, кыргыз-
дын шаты асдан кийин, жер үзүп
калды.
14-жылы дүнүйөлүк 1-согуш келип
кирип, коркунучтуу кабарлар, белги-
лер күнүн санап күчөдү. Согушка эли
аттар кыргыздан боз үйлөрүн жана
толгон чыкчылдар кыргыздардан алы-
нып кирди. 15-жылы болуш башчы-
на эчиден жашы солдат катарына
алынды. Алардын ат, тондору кайы-
далап берилди.

Биз кыргыздын Ат-Башындагы Черик уруусу-
нан болум, 1960-жылдарда чоңатасы
Турдубек жоого чапкыраак балдарын
жоолоп жетелеп ылак-колго барып
калган. чоңата, чоң эне жана тууш-
кандарыбыз жетти-өгүздө туруп
өлүшкөн. жер ата тарып ылак-
колдо турууга эч кандай шарты бол-
бай калгандыктан туугандарды Ат-
Башыга 15-жылы бүйтлуу кишиси
көчүп кеттик.

Ар кайсы жерге бирден хутор деп атап, 189-
стинадан жер бериш орношуруулду, жаны
канчалык көп болунсада ошол жерде болот
деп. Кыргыздарда кересиян (христиан) дык-
ка өтүп жаралган, орус менен болушташ
болум кеткендер көп болбоптуган.
Ошончтин падышалык өкмөт жаңы
позициктерди сактап туруу үчүн тур-
ду

белине тазуу кылганды анык көрүндү.
жаңы уюшулган жеке ишкердеринчеж-
тен таш аджытады.
согуштун оттуу күнмен санап алоолонуп эл ара-
сына үркүшүштүүдөй коркунчтуу сөздөр та-
рап, кыргыздан солдат алынат экен деген
сөздөр жаш айтылып жатылды.
солдат болуу дегенден кыргыз башынан
бери жаман чакжандай үркөндүктөрүнөк.

II.

солдат алуу кабары.

ысык-көлдөн 16-жылы эрте жаз көчүп
чыгып тарагай жайлоосу менен жашылы
улаан ашуусун ашып Ат-Башыга
түшүп, смоцолдор менен черикелинин
жайлоого карай көчүп чыкжандарына ко-
шулдук. өзүбүздүн сагнап көчкөн туугандарыбыз
Ат-Башынын батыш тара-
бы чеч-төбө болушу экен.

Биз келип кошулган Ат-башынан Чат-
калы тарасы черик болушту экен. Анда-
да жакын туугандарыбыздан бар экен.
Ал туугандар менен кок-талаа жайлоо-
сун басып өтүп туз-Ашуу, жолдо жа-
ныз белдишиши, Ак-сайга чыктык.
Мына айтылган башы чен эле.
Ак-сай жайлоосунун чоңу жайкалыгы
калган экен. орозода келип калды.
козу башыкан, кишилер колдо калган
экен. Бизди орулук той күндө чакыры-
шып туруушту. Бир кишида Ат-башы-
да калбастан Ак-сай жайлоосуна көчүшөт
экен. көчмөй жатакчы болган оор-
бу деп айтылат экен. Динге ыктабе-
рилген эл экен жаш балдарына чейин
намаз окушуп, орозо тутушат экен.
кай билген киши элиңден бир бол-
бо жок дээрлик экен. Газета, жур-

нал кийимлер бизда болбойт экен. азык-кол менен Чуйдун кыргыздарын орус катары көрөт экен. Колдук, Чуйлук кереси ян болуп, орус менен аралаш турушат экен, катындары орокору, чоң боолук болуп, бутлери чоң чомолок чулмой экен, дин менен да ишенишпейри жок экенди, толгон тамандайтуу сөздорду айтышпаат экен. Мен фозонун тарап насмазин окуйткан кыргызтарына суктанышты, кол жазуусуна таң калышты. Айтышыйча колдон, Чуйдон келген молдолор ушундай болуп, жалаң закунчу болот экен, шарыяты-тын сөздорун айтышкат экен. жер-суудан айрылып кедейленип келген биз алардын турмуштарына таңданып, биз башка дүнуйгө ко

келдик белеси! Чен кодуралмагы
турдук. Биздин паруш- турушубуз-
га алар таңданышмагы турушту.
кийими- кечек, уй шаймандарыбыз
алардын башкача экен.
Чулгандуу сөздөр арасындагы турулду.
Август айынын башы мезгилде,
мындай кабар угулду: Бамышка буй-
рук келиптир эрбулонун барджи-
кен солдаттыкка алынат экен,
көк-суу деген өзөндүн боюнда элек
андан тоолор тушушу пайсарды
аты кочу, туз- Ашууга келишко-
нуп, эртеси чыйбашына биркой
союп жеп, суу тайышкан.
качуу дурбоон тушушу солдат-
тын сөздөрүнөн башка бирда сөз
сүйлөнбөй калды.

солдай берүү тууралуу эл билген
жогоркулардын нааразычылыктагы
жактоо сөздөрү бирдө болгон жок.
Жер, суу колдорунда калсаларасбай жат-
кан эл экен. ошондой дүрбөлөңдө
күнчө туруулду. Эл жайчалыгы кечеси
калышканда жок, августун аякысынез-
ги эле аткарылачу кажыщаалдык карай
үркүн көчө башталды.

III

Кажыщаалдык көздөй үркүү:

Ат-Башынан чаткал тарабындагы че-
рик моцолдор з старчынчалык элден
качкандар болду, бардык үркон жок.
Черикиен чоң манап байсерке, чол-
понбай, асыразаканын уулу баатыр-
кан болуш дегендер үркүштү.
Моцолдордун эл биттигендеринен
үркон жок. калдан келген биз чол-
понбайдын атылыл менен бирге

үркүтүк. сасман келген өз туугандарыбыз-
га жетишей калдык.
Ак-сайдын Кара түсмандагы калыңжылы,
дагы жер сооблуу үркүн калышты.
Ак-сайдан чакчы тулатүк тара-
бы көк-кыя-кол, соон-сары деген
боз-айгыр, ботомонок ашуулардан
кеңөңдүрдүү ордо, Какшаал бажы-
тына жакындап калдык. Эртеси
сагаргылыгы көчүп Ак-сай-уургусу деген
тооу көкко кашышкан тереңөн-
дүрдү өтүп, андан да терең тоо бир,
бирин кашышкан Какшаал уургасын
өтүп, бал жылдан суурдун боз она же-
тип канып анда орчун болумдасал-
дык. Эми орустан кутулдук деген-
де түлөө өткөрүштүк. Тоолугдай
кыртышы жер жок, кажырагантагы
дүйн какшылдан жери, тоолору
асманга чыккан жер көргөндө жүрө-

чубуз оозубузга келди. Туркураи ойлап
жүргөн кижилер! айлар Какшаал
Бажытына киргенде чайлап жураак
кейрелип кирди. Айдаган малдарын
катда кейткендөктөринбиле акшыга
бой бозды чайкалып издеп жүргөнду
томуп жатат. Какшаалга үркүп бар-
гандар бирин бири көралмыштай бет-
беттери мынан тарап кетеберди.
Ай-Башандагы черик эминин жаргызы
башынан бери эле Какшаалда турган
экен, ар качан удурсуз кайтаажы,
Ай-Башынаш кар басып калып жуук
болгондо кара жайкан Какшаалга
кайтайчылу экен. Монголдор эмди
Какшаалдык менен кайтаажкан
эл экен. Куда, дос, тамыр болуп кел-
алып, кыз беришкен элдер экен.
Конорго конуш таба албастан

кайсылары калыжыны.

Үркүп барган элге какшаалдаттар

даан калган малдары.

Какшаалдын эли ар кожуундарда jашагандар экен. Jабыла айтканычыги адегенде малдарды jылдырбай jолду тозум, чаң кой деп оздору карып алыжыты. Үйдүн орду деп бирден jаш кы алды. Какшаалдык чаңзуушаңы Ясаналын осордегендин иниси Касак деген бистин кара айгырыбысты алды. Ар бир кожуундарда кандыj буулоон калмы оздору карып алып киришти. Баштагы куда-достукту эйтсарга бирда алыш-кады. Козго кызык корунгон бунындардыда jаңыдан достошту шылтоо менен сурап ала берешти.

Ай-Башы тапкан туугандарабыстан маасабеткул, Келдике, Болонбай

дегендер бир сыл адам болуп, как шал да-
риянын боюндагы Кара-Булак деген орун-
га барып кондук. Ал жерден да туулган
таптык. Чоцбугасы, ыстасы, танадеген
деп. Бизди черик ичинде Акчубак деген
болушнон элек. Алар Акчубактын бо-
луп, илгертиен туруушкан экен. Алар
орумук кылмайчы, аларга баш кал-
калабык. Өнүтэнди бир кур дейт экен.
Ак часы жасмыбы, чочбара, тай туу акбо,
үй көз, урууя. Булардан кумушзакен
жасыбыксы кадак, 5 чочбара бир жасы-
бага туура келет. 50 сэр бир жасы-
бага туура келет. Кызыл жезден бол-
гон ортосу тешик кызыл жез, жарымак,
дарчын деген татым акчалары, алардагы
жашке тизип алып асынып жүрчүү
экен. Эң кайтчалык ктар туур бодо

малдардын кайчылыгы атка жетпей
кыралбай калды.
ысык-колдун тескей тарабындагы кыдык,
желдең, саяк уруулары сатыркалбай
какшаалга келип кириштир.
ооку, сыркоо, олум кайтадан кирди. мал
оттоого жеринде бирс эткен чөп
жок, топурак жалады.
бой тарткан кыздардыда алып кирди.
жердин от маты деп какшаалдык
өздөрү билгенинче алышты.
куда болуштук деген шылтоолор
менен көзгө токтогон малдарын
үркүп барган эл бере бериштир.
какшаалдык кай бир кишилерден ман,
дат доо калбай, орус элинен балан киши
менин балан акысыда жеги келткен
деп сенден аласы дей айтпай калса-
лбай киргенде, менсени [illegible]

көргөн эмесмин кандай берекел дүйнөтү-
да болбостон, ансыздай билбейсиңсенан-
дан өзүң доолоп алчы ал алып туруш-
ту. Какшаалдын эли соода кылышса,
бирөөдөн кийин кайта алып келип
берет экен, андайлар жакшы болуп
турду. Какшаалдын эли касынган чо-
лок кашкарчы экен, бутуна тарты-
ма тартынган, шымы кийистей ма-
та дасмал, колдорунда таяк, жери
таш, бийик тоо болгондуктан жөө-
жүрүшкө абдан үйрөнүшкөн. Эл бий-
леген бийлеринде шайлоодогу жоо
алдагы кан кулдарды заслайта алып
жүрө беришет экен. Токтосу
баргандардын түшүндөрүн келди-
рип коюп, түшөп жеп туруштуу.
Кай билген кишиш жок катарында
болуп, дини тобосу менен жер казып
экен.

олгонду тытпыл чаап алынат экен.
20 бодо малга, 100 кою бар киши алса,
малынан кырдарын сайдурып, дааранга чем
бир канчыларын алып, өкүрүп келген-
дер өкүрүүдүсиду берген алып, жакыр-
жана кууран өкүйүүгү толган ырысы-
жарылыгдар менен эчтеме калтыр-
бат сатпай алып кетте беришчей экен.
дааранды бийлери алуу менен ат
токуйтурду алат экен. Андан ка-
тиншиш бер Билан деген доосу бол-
бат экен. ожактуу кишилерге
эл чакыры чаң ашы берүү налк
орунулган. Биринчи аштан байгеси
100 кулактуу жасыбы калган аштар-
га дагы 100 ду сайын ай чабат экен.

Саясы жагы.

Как шаалдсында бийликтерге бо-
луну арбийдин карасагында ке-

синде 100 чийбуу киши болуп ички
иштерин бийлер башкарат экен.
Бир канча бийлердин үстүнөн карага-
нагы зуу шаарына чоң ал үч туруган
шаарында турат экен. Бийлери кыр-
гызайыкы, кытайча шазыя дейт
экен. Оюсэминен уруу баргандар-
дын убагында осы деген зуу шаазыя
экен. Черик уруусунун карагул уулу
деген бир болугу башынан как-
шаал территориясында туруучу
манаптары болуп келген экен.
XIX-кылымдын башкы жары-
мындагы Токтобай, Тожесай,
баатыр Ажыбек, малкача Турдуко,
анын уулу Шаделкан, туугандары
Боздоок, Кулназар, Суранчы дегендер бо-
луп, бардыгы чексиз укукка ээ болуп
эл бийлеп келишкен экен.

баатыр Жанбекҗин Абыласан деген уулу лу-
нан жанытай, малытой, Арзы жан деген
экен. Арзыканда коштансары элбиты-
леп келген, бул убакыта Ак-чит деген
жерде шаушая экен.
Абыласандын жана бир аялынан куту-
ка, Жансан деген болуптанын машбет-
казы деген уулу азган малкиси чалки и
кожашалдын бийлеги чаксада ото
ошытыташи болгандыктан элден ажы-
раи калган экен. Кара-Булакка жак-
шы үйлөр салдыркыи, кашкар, тур-
пандан келген уйгур соодагерлеранда
жушушат экен. Шол убактасыны
Бетказа чожаш часыаснда кочкор
жумышук сары киши экен. Менин 17
жашытык Аяйкан айтуу карындашы-
дан алып алып, бирайдан кийин кайта
колубузга алып келип берди.

жоудан качсаң доңгокко,

Доңгоктон качсаң зоңгокко!

деген алакан сӧз, ысык- колдо жер-

дин айрылыш жаңдалмаза калым,

Ай-Таштагы Чериктин туугантака-

чы кележатат, кужуну какшаалга

үрккондор менен кошо үркүп, чаң

корукчуу бизде каруу калдык.

Токтугулду деген ырчынын сизин

менизатыштуу жашыялык каз таргы

калчылындаальказа менен олду.

какшаалдан жердин устун салакан

дай кыртышы жок шакал тайц бо-

луп, эки карыштай жерин казылса

тогурак майда уна саяк туу [тогурак] болой

экен.

какшаалдын мурунку күзгүндарынын

болгон бозбок бул тездолот усагын-

да дайкалакка жеңишкен экен.

сураганча, Күлназар деген чоңдордо
үйүрү бар экен. Ошондой жакшы
Жанай солтоо деген иниси Кара-Бу-
лакта өткөндү ошол, кеткенди ке-
тип жүргөн экенин Күлназар үйүнө ал-
дына растырып алганда кыргыз калмак кыр-
гызалдына үркүп бирге касандай
жарып, таякан салгандай болуп кыйы
жүрдү.
Чериктин Сайкулу деген эминен Алай-
дын уулу Жакы нахун деген Ак-Чийде
экен ал зулумдукка алдырып басып бошо-
гондо 16 – жылдын жаз айындагы ошондой
зулумдукка болгон экен.
Тору деген Бугу кара уруудан Карача-
нын уулу Токтасын, Дүйшөн деген Бу-
гу кара уруудан Кара Кемин Жусуп аке деген
бар экен.
Карагулдун Канчой деген болуснунан

кадырасы деген мечитасы бар экен.
Казал-Кусмбоз деген жерде масабайос-
ман деген мечитасы бар экен.
Карагулдун Асылуулу дегенинен Чон-
коксонун уулу Акылбай деген артык-
ча мечитчиси болуп, жаш уста-
ганда Кыйбайдын колуна түшүп ба-
шына коок, колуна кундо, буйтуна
зоолу салынган экен. Акылбай
желдеттерин айткарып алып Кы-
рандай чалгы, урпуп баргандардын
малдарын жаны алып кирди.
Биздин чалгы торуайкыр Бекзден
кармаганы алып кетипти.
Кусыйш чабылган жерден, куюш кану-
зону, терик-токусу, эрлердин бар-
дагын коктамдысык алышты.
Бир кокжуга конуп, эшине от жагып толоп, анда
торт, беш (кун) отуруп жана бир кокжуга конгондорду

Кычап туруп андан да от май алышты жоолоп балдарын көтөрүп окуодо туп жо-лоп-таян жетелеп кетсе - читсе көзү жайкан эл болду.

Үркүн баргандардан ымандай ырлар угулду:

„Жесбин эмне билесиз,
Эмчегин кантип ичесиз!
Чокоюн эмне киесиз,
Чосмуна кантип сиинесиз!
Тоосуна кантип жүрөсүз!
Адамдан башка ажыры,
Ат жүрө албайт кажыры,
Боз торгурак чаңдаган,
Болот экен адыры,
Бир күнчүлүк жер экен,
Мынакей деген жакына.
Таяк алып жоо баскан,
Тартма кийип тоо баскан,
Толук жарат катыны!

марлыштак ой чаккан,
Элечегин кöö баскан,
Кусига чакыи тöö бажкан,
Анда барган тöаҥ калган,
Алмаштытан киши калган,
Азаматтыҥ баарысы,
Акылы кепти сандалган»

какшаал дайысы акурган шамаал болуштур-ган чер болуп бириксе саманчы-чарла-ган ороого касмы экенантнесе шамаал ччурун чак калай экен. Чöйрек экіар часкалуу таш курчаган чермне ара экей экен. Ындуу ч-тургандаҥ таашы ичей экен.

Баган мындай ырлар ил гертен бери айтылган бала ыбагысыда чаҥ аттасы-дан оздошчуруп калганым.

«Бугта синген тöос бар,

часаганчы жоозу бар,
сагышын колдой чайкаган,
чокон кер тору атын тайтаган.
Какшаал элинде жок ырысы - жаргалы-
дарды колдонуучуларга ишенуу чектен
тыш орунолгон экен.
Үркүн барган элдин жашоо-турушу-
тарына таандык эле. Булар кесипке
калган эл турсабайбы дешип. Кыргыз
датаркатеси калмыкхан жок. Эң начар
лардан балдарын сатып алдык кылышы
баштарын тасмак байлап алган дарма болду.

Барбан сөздөрү

Үркүн барган эл Какшаалда жоолуп
жатканда дырбан - дүрбөлөң сөздөр
эң күчтүү арадан кирди.
Ысык-Көлду кытай барып алайт экен,
колдогу орустар коркокондуктарынан
кесеге бардыгы тушуш колдун

үстүнө кирди дейт. Кара-Колдун шаа-
рын Кайсымалдын (Пылбачика) таштат-
каны жалган дейт.

Дженаалы Арасаев деген уядан окуп кел-
ген молдого үркүп барган көп акча
жыйнап берип Түркияга жиберип-
тир, ал Түркиядан аскер алып келип
Кыргызга карашы экен. Арасаев
Кашкарга барып кайта тартткан-
дагы анык.

Ысык-Колдогу эл илгертен ашынгы кол-
донуп ашытып алып келгендер как шаал-
дакка жана Кытайга байланышуу болгон-
дуктарында анык. Үркүндө жерге бе-
кинип келген ашыткындердин кай бир
азаматтар чагы барып алып ке-
лип жатышыпты. Үч-Турпанга барып
Кытайдан улугуна учурагандардын
түрдөмчүлөрү жакын болупалардан

какшаалдык жазганында турушту.
Кытай эч убакта эл аралап келбейт
экен.

Жалдаарындын ысык-көлгө барышы.

Үч-Турпандын шаарында асраалып болуп
турган жалдаарын деген ысык-көлгө
барат экен сөз какшаалда араандап баш-
тады. Аксудагы доотай үч-турпанга ке-
лип кышпагандыгын айтып туруш-
ту. Жалдаарын (тор) бир канча жол-
доштору менен декабрында көлгө
барат. Оруслар жалдаарынды сатпай
кутуп [illegible] кой аштиси берип
узатат. Качып келген кыргыздын баш-
тыктарын карманп берүүгө кол коюп
берет. Жалдаарын үч-турпанга келген-
ден кийин ар арткынан орус торочуво ат-
чан казак менен келет.

Доотай бул ишке каршы болуп, жал-

дариға демне үчүн качып келгенләрдин
башчиларини қайта қурсап бериш
дәп алып келәсиң дәйти. Жандарлиғинда
қасмини атамишқа чақалмақчи болса-
да қайта тохтолди. Рус тарасу уз-
түрундаки уйғурлардин кишиләр қачып
дан алып, үчүн келгән адәмларни
ноғури ысақ- колдоғу ноғутку болуш
дәп аталған Үсәлдиң әлинин чаусанаси
Байжы ысабековду, қочқордоғу борукчу
болушу дәп аталған сарыбакыш әлинин
чаусанаси Тезекбай түлкүев,
Үйдоғ атаке болушу дәп аталған тынай
әлинин сыйкиба кишиси үчүн әлик
Алыке жана бакырчы Барсыбаев дегән-
ди жана бир канча кишиләрди қарсап
алып жоноп Чекара Бедәлдин бели
деген ашууну ашып кели қонғанда
түн киргенде балакчи качып, аскерлер

тарпылдатып айкелишкен балак-
чага ок тийип өлөт. өлүгүн өзү жер-
ге таштап орустар калгандарынан дагы
алып кете беришти, тренсевалка-
сынын түрмөсүн бир канча күндөрка-
мап туруулат, урушту, сокту.
жакшы күжүгү үгүп - назаат сөздөрдүай-
талап жандарына солдаттардан аскы-
ларды коюшту, магазинден соодаларын
калдырып, Эски кайта барып качкан
эли анжиги тынчтыгына кайтып алып
келип конуштарына кондурулат экен.
аскер солдаттарды коюп бериле
асман - Эсен кайтарып. Андай болбо-
гондо орустун тынчтыктары өлтүрмөк
чу экен. Тынчтыкты кой, күнү,
кагаздан тескерисиче сатып жана
өлтүрүп туруучу экен.
карамалар баргандар балыкчыдан башка-

ларга катта асман келгендиктерин как-
шаалда жаткан угун туурдук.
Карман барган маналтардан катта асман
көө бергенден кейин орус жаландак
кылбай бейенго! Эмди катта жера-
бизге чубурушкерек деген сөздөр жаш-
айтылса эл көзүн кылышты.
Эл сендемип катта акырындап чубурасташ-
ташты. ошондой отуруп деврали
акада келип кирди. Падышаш тактанку-
лартар жок, жарги ат адыл сурак башта-
лартар, урушта басылмартар жок
деген ысымы сөздөр айтыла башталды.
Акудай лаги жакаларын элүнта
карсалаганда жана түлөө от кондарбало
берди. Андай кабарды укканда кийин
бизда көзүн, Кара-Булактан жалы
кого башта, как-Арт деген ашуунун

түбүнө келип кондук. Чоңчоубуз жок, сайсиа отоочу тигил Кара-Булактан кыштан, ошондо козголгонбуз. Өзүсүнүн бир кара бөдөне тамак, орунчу, китептерисиди артып колусиа таяк алып, бутуна чокой тартынып бөзүн жетелеп алып жонодусу. Аягыкан Карындашымда бир жылкыга жүк артып алып аны жетелеп анында колунда таяк, баштыкка салганажык тарысызды сиюнда-рыбызга асынып, кайчу бардыгыбыз ошондой жөө колдорунда таяк 12 көчкө ошондой келдик. Сендемни жаш баласын кучактап жүрө албай келе жаткандар болуп келди. Көк-Арт ашуунун түбүнө 20 күнчө отурдук. Ичүүгө эч нерсебиз калбагандыктан күндө бир кой союп оокат өткөрүп турдук. Кой арык. Бир күнү Көк-Арт ашуунун башынан сел жүрүп айылыбыздын басып калууга аз эле калды. Көк-Арттан көчүп

ашуусун ашып Ак-сайдын бетине чык-
тык. Күн жаастай кара шамаал болуп,
жеринде ой жок экен. Кыргыздын жер-
ди көргөндө жаңыртып ыйладык. Чыкпай
калган черик, мазарларга кордошчу тай-
быш калдык.

Ат-башы, Ак-сай жазбаштылары карашыкаал
болуп жерди сыртына айландырып жергечи
чыкпай катчылык болгон экен, бир бүгүй
арпа бир койго чыккан экен.
Кайкын чубуруп келиштай, ашуунун белинен
жерде бору, жору жеген.

Камчаалдан кайтып келгенден кийинки көргөн билгендери.

Ак-сайга келип конуп, мазарлар, черик элдерине
араласкандыбызда ар түрдүү иштеги сөздөр
арасындан жаагылган экен. Падышага таштан
кулагандан кийин жаңыдан журуп ят, жашы-
гуруп ят деген сурак чакып тарал сурак

тендик туу сурак экен. Ал аралыксыз
угузган казактар келип мына газеталарды-
ды окуп түшүнгүлөдү. Казак тилинде
араб тамгасы менен басылган „Бирлик
туу" аттуу газета экен. Андагы хурият
деген сөздүн эмне экенин окугандар толук
билишпейт экен. Мынакы окуп каник
болгондугунан түшүндүрүп турдум.
Газетада куранын сөздөрүнөн бар болум,
„зассаларсалнак иллә рахматул билгала-
ман" кудай таала хурият насип берген,
кудай аалам дүнүйөгө жакшылыгын
берген деген сөз. Казактар коеситтет
шайлап кетишти эми, эми мындан кы-
йын суроо дин менен болот экен, арбо-
лушка дин башчысы молдолор шайла-
нат экен. Жаңы ачылган хурият тенсташым
киси деген киши турганкынын газетада бирө-
да айтылбаган. Падышалык качан эле журги

турган Ай-Башынын калаасында кержийдиң бу-
юмдардын кездесине эң кыскарып калган экен.
Чыгыш Аксайда бирсыча эс алып туруп,
жалданып кочуп, Чатыр-колдун боюндагы туру-
ганыбыз Акчубакка келип кошулдук. Ал жерде
карашамаалдын чоң чакырык такыр болуп калган
экен. Анча-мынча кой, козулардан айдап отуста-
шага алып келип сатып керек буюмдарга
тастаганынча алдык. Ай-Башындан орустарды
корголдо чочундук, Чуйдон, Колдон Иркул барган-
дардан орустардын калган машакатчылык тарсына
жүрөгүбүз титиреген, өзүбүз орус менен
беттешпей эле үркөнбүз.
Жаан жаабастан Ай-Башынын эгин болбой
калды. Ай-Башынын эли башынан эгин
менен иш болбой мал менен тирикчи-
лик өткөргөн эл экен.
Чуйдон качкан эл катта тартканда Ай-Ба-
шыга келип, айыл сайын толуп, кайбирлери

катырчылмак калмашы, колу иш билгендер-
дер кол иш менен иш жоктор малаймак-
ка киришти. Каздары барлар каздарын бе-
ришти. Ат-Башылыктар чуйлук, коч-
корлуктун кой каздарын алып алышты.
Ат-Башынын чакмыш тарабындагы элге
колдуктон аз гана келишти.
Эл башкаргандар мурунку эле эл бийле-
ген манаптар экен. Нарын бул убакта
уезд болуп, чоко манаптын уулу казы комис-
сар экен. Нарындагы мурунку чиновниктер-
дин бардыгы бар экен. Пандуров, Алексей,
Адаси Николаевич.
казак, өзбек жана башка элден болгон
жардасыдар кишилер жана жардамдардан
качкындарга улоштурбостон шайлуундарооз-
дор жеп алышып, анча-мынчаларын
гана таратып беришти болду.
Ысык-Колдогу орустар касмагы айтаналышты

Кытай жактан Сэндето эли келе жаткандарды
кырып жаткан кабарларды жаңы эшит-
тип турдук. Бирден Сэндеден келгендер
Ат-Башыда ар куну болуп жатты.
17-жылында кааттуулук окуусу турду.
Колуна кийген кызыл тамга эмне окуп берип
турдум. Бай деген бир кишинин бусагасы-
тууну жаш кыз эрке кызын окутуп, жалду
учун кыштап, 4-5 балада окушту.
Бул кандай окуу деп Ат-Башылык эрди корун
турушту. Колдон келгендердин кыял-жорук-
тары, кийимдери орусча экендиги корулган
экен, ошондуктан Кудай токтолгон от одарган
го! Ат-Башылык жамкарлык молдолор-
го башы тийишти, балдарын аларга окутушпай
экен жашылыкка ото карши экен

18-жылы болгон окуялар.

18-жылга караган кыш Расия жакта болше-

меньшевик деген эки агымча кишилердин улуктар тарабы меньшевик, кичүүктөр тарабы большевик деп аталат экен.
Большевиктер адегенде Кучосодан жакын-да жеңилип калыптар дейт деп жар-баан сөздөр айтылып жатылды.
Казак тилинде чыккан „Бирлик туу“ газетасында большевиктерди жаман-дап жазгандыгын мен окуп турдум.
1918-жылдын апрель айында Нарындан чакы-рык кагаз келип болуш, бий, старшындар-ды алып барылды. Бачкоров (тыртык бет тора) 100 атчан солдат менен келген экен. Жаңы өкмөттүн ча-кырыгына баргандарды бир короого кир-гизип айланасын мылтык сундурган солдаттар курчап алышып „Киси ма-нап, бай ажар көрсөтсүн айткыла“ дейт Бачкоров.

Нарындын калаасында турган эс ематыл
сокур Козубеков орусча тилди билген кол-
хоздо иштеп келген киши болуп, Ат-
башы бай, манаптарын атпай бери
кайтарат. Бачкорлордун солдаттары
Чоро Эминин чоң манапты Касымбек
баатырды, сияк Эминин чоң манапы
узун сакал калма ажысы ысыраптады,
Казы Чоковду, Чериктен Жапар манкеевди
мажылдор Эминен сарыгул жасоолду,
кочкордогу баруучу болушу сарыбагыш Эми-
нен Тезекбай Түлкүевди, жанай Кок-
тамды оны атадатып жонотот. Сол-
даттардын бирканчасы Ат-Башыга ке-
лишип чоң байлардын касмап туруп,
жасыса жана алтындарын алышты.
Рыбачыга барганда касымбек, Казы Чортток
көп акча беришип куйуп кайта
келишти. Большевик жеңгенди таанык

болуду.
Чүйдөгү Тынай элинин чоң манабы Сагынбай
Сооронбаев, манабы Кожо, Турусбек
Каримаалы, Тезекбай, жана, калгандары
бардыгы Токмокто атылды.
Ат-Башыдагы байлардан жүнт кой чарба-
лардан 300–400 кой алынып качкындарга
берилди. Качкындар ошону менен жан-
дары калышты.
Токмокто атылган манаптардын каба-
ры эшитилгенден кийин Казы манап,
Чортон болуш, Ак-Суу элинин мыкты-
лары манас Бекмесин Ноорузбаев, манап
Токтогулов, маскбеталы бай деген-
дер жана башка бир канча уулдо-
ру менен Ак-Сайдан Кытай жери тоону
чаңбагыш элге баары кошулушту.
3 айча тоонда туруушуп, тынчыды
деген кабарды эшитип кайта Ат-Ба-

шыга көчүп келишкен.

ошол арада Касымбек манап Тогуз-Торо-
догу чолукту, басмач элинен болгон мура-
аласынын өзүнүн элинен болгон оркосу,
калдеген-ан ашыкта жаш жигиттер-
ди карман берип алар Нарында айыл-
да. Тынай элинин масибета акы ма-
насы Закир деген чиси назыя бутурго
уулун ала качып Кашкар территория-
сына барып, анда жүргөндө баласы өлүп,
жерге ашанай коюп, 4-5 айдан кийин
күзүндө кайта Ат-Башыга келип, андан
Чүйгө Чүйчо барып кишилер жиберип
баласынын сөөгүн жүктөтүп келип
жерине койдурат.

жаңы өкмөт арбир болуш элден со-
вет(ри) бир кишиден алып, алар Нарын-
га туруштуу. ошон жийн совет бийли-
ги орноштуу.

18 – жылдын жай айларында Керенский усталганда ичеги саяктуу кылдырган кагазакчалар чыкты.

17 – жылдын күзжанакылыш айларында Кашкар, жакшаал тараптан чусурум Ак-сатар жылуу сенделип бару, жаруларга жеси болумкеле жатканардын Ат-Башыда таалундунде иштеген Алошко деген жасанки айтта-нын көп кишилерди кырды. Алошкабай-соорунда турган орустун уулу болуп атасы чилек жасаган экен. 16 – жылдын көтөрү-лушунда өлүсү болган экен. Кадыктын бел-ашуулардын тозун бо кишинин ол-түргөндүгүн өзү айткан. 17 – жылдын кыш айларында Алошка Ат-Башы-дагы элдин баардыгын арала конуп, тышталып, коркутуп, чуругансын алып жүргөндүгүн кай бирөөлөрүн өзүмда көрдүм.

17-18-жылдарда Алма-Ата, Ташкенти
акчалары деген арбык көп чыгарылып
таралды. Кездеме, чай жана керек нер-
селерден кыскарып, Кашкардын чайы,
чөпкени, Кытайдан кирпич чайы гана
болду. Алардыда кызыл кулактар ку-
байтуу кишилер Кашкардан алып
келип турушуп, ал кымбат баага са-
тып турушту. Бир кирпич чай бир кой,
ал тоодогу чөптөрдөн чай жасап алышты.
2 сатта бир кой тогулуп. Бир шайта
бир миллион сом болуп турду. Кашкарга
каршы барбастан жашыруун барып,
аларды контрабандар атап, кармал-
гандарды түрмөгө камалып турулду.
Совет өкмөтү орношкондон кийин 19-
жылдан баштап агитаторлор эл ара-
лап сөз сүйлөй башталды. Эл башка-
руучуларды шайланды. Партияга мүчө-
лөр алына башталды. мектептер ачыл-

ган, мугалимдардын тынжалыгы балдарды жа-
ңыча окута баштады. ошондо уул жадид (жа-
дид методду Пржевальскийден окуп
келген мяналды менен мугалим бол-
ду. Нарында уезд деп айтып, казынат-
чылар Чүйдөн, Ысык-Көлдөн келишип,
ошоларынын башына отурушту.

Эскертүү:

мен Кашкар, Турпанга барган жок-
мун. Какшаал территориясы
Кара-Булак, Ак-Чийден кайра
тартышым.

Пограничник колхоздо 1962-жс марттын
19-куну жазып бүттүм.

Цена 2 коп.
12 листов.

МЕТРИЧЕСКАЯ СИСТЕМА МЕР

МЕРЫ ДЛИНЫ, ИЛИ ЛИНЕЙНЫЕ

1 километр (*км*)=1 000 метров (*м*)
1 метр (*м*)=10 дециметрам (*дм*)=100 сантиметрам (*см*)
1 дециметр (*дм*)=10 сантиметрам (*см*)
1 сантиметр (*см*)=10 миллиметрам (*мм*)

МЕРЫ ПЛОЩАДИ

1 кв. километр (*кв·км*)=1 000 000 квадратных метров (*кв·м*)
1 кв. метр (*кв. м*)=100 квадратным дециметрам=10 000 кв. сантиметров
1 гектар (*га*)=100 арам (*а*)=10 000 кв. метров (*кв. м*)
1 ар (*а*)=100 кв. метрам (*кв. м*)

МЕРЫ ВЕСА

1 тонна (*т*)=1 000 килограммов (*кг*)
1 центнер (*ц*)=100 килограммам (*кг*)
1 килограмм (*кг*)=1 000 граммов (*г*)
1 грамм (*г*)=1 000 миллиграммов (*мг*)

МЕРЫ ОБЪЕМА

1 куб. метр (*куб. м*)=1 000 куб. дециметров =1 000 000 куб. см
1 куб. дециметр (*куб. дм*)=1 000 куб. сантиметров (*куб. см*)
1 литр (*л*)=1 куб. дециметру (*куб. дм*)
1 гектолитр (*гл*)=100 литрам (*л*)

ТАБЛИЦА УМНОЖЕНИЯ

2 × 1 = 2	3 × 1 = 3	4 × 1 = 4	5 × 1 = 5
2 × 2 = 4	3 × 2 = 6	4 × 2 = 8	5 × 2 = 10
2 × 3 = 6	3 × 3 = 9	4 × 3 = 12	5 × 3 = 15
2 × 4 = 8	3 × 4 = 12	4 × 4 = 16	5 × 4 = 20
2 × 5 = 10	3 × 5 = 15	4 × 5 = 20	5 × 5 = 25
2 × 6 = 12	3 × 6 = 18	4 × 6 = 24	5 × 6 = 30
2 × 7 = 14	3 × 7 = 21	4 × 7 = 28	5 × 7 = 35
2 × 8 = 16	3 × 8 = 24	4 × 8 = 32	5 × 8 = 40
2 × 9 = 18	3 × 9 = 27	4 × 9 = 36	5 × 9 = 45
2 × 10 = 20	3 × 10 = 30	4 × 10 = 40	5 × 10 = 50

6 × 1 = 6	7 × 1 = 7	8 × 1 = 8	9 × 1 = 9
6 × 2 = 12	7 × 2 = 14	8 × 2 = 16	9 × 2 = 18
6 × 3 = 18	7 × 3 = 21	8 × 3 = 24	9 × 3 = 27
6 × 4 = 24	7 × 4 = 28	8 × 4 = 32	9 × 4 = 36
6 × 5 = 30	7 × 5 = 35	8 × 5 = 40	9 × 5 = 45
6 × 6 = 36	7 × 6 = 42	8 × 6 = 48	9 × 6 = 54
6 × 7 = 42	7 × 7 = 49	8 × 7 = 56	9 × 7 = 63
6 × 8 = 48	7 × 8 = 56	8 × 8 = 64	9 × 8 = 72
6 × 9 = 54	7 × 9 = 63	8 × 9 = 72	9 × 9 = 81
6 × 10 = 60	7 × 10 = 70	8 × 10 = 80	9 × 10 = 90

БУМАЖНАЯ ФАБРИКА «МАЯК РЕВОЛЮЦИИ». г. ПЕНЗА.
РТУ. РСФСР. 556—58. Артикул 1080. 1 кв. 1962 г.